

Борис Марков

НЕКОИ ОСОБЕНОСТИ ОД ВОКАЛИЗМОТ НА ЗАПАДНОМАКЕДОНСКИТЕ ГОВОРИ

Како што знаеме, западномакедонските говори се изделуваат од останатите наши говори и прават извесна целина во однос на нив пред сè со извесни фонетски црти и особености. Сепак, и покрај тоа што ваквите особености во нив се најмногу изразени, односно доминираат над другите особености, тие не се толку забележливи или упадливи, како што е случајот во некои други јазици. Од друга страна, неоспорен факт е исто така дека самите западномакедонски говори во однос на некои фонетски црти или појави покажуваат извесни меѓусебни разлики, кои се час поголеми час помали, односно доста варираат. Тие разлики меѓу нив се пред сè изразени во рефлексите на извесни прасловенски гласови (сп. *ǰ*, *ǰ̆* и др.), кои најчесто служат, меѓу другото, за класификација на нашите говори. Тука се зафаќаме со разгледување на извесни фонетски особености кај овие говори, кои во извесна мерка наоѓаат одраз и во современиот литературен јазик, чијшто костур го прават имено централномакедонските говори.

За такви фонетски особености тука се земени следниве црти: ослабнувањето на слоготворноста кај сонантите *р* и *л*, затвореноста на вокалите *е* и *о*, појавите познати во науката под името синкопа и елизија на вокалите, како и испуштањето на краен вокал или слог. Сите овие особености, по наше мислење, се должат повеќе или помалку, имено на неинтензивната артикулација на спомнатите гласови, која во западномакедонските говори е карактеристична и за низа други гласови, при кои е најчесто главна причина или една од причините за нивното губење или слични промени (се разбира, при определени услови), на пример: гласовите *ј* и *х*, потоа интервокалното *в*, во ограничен број примери гласот *г* (*коа*, *некоаш*, *секоаш*, *сеа* и сл.), *г* (*венуш*, *енуш*, рек. *ѝонеалник* и сл. м. *веднаш*, *еднаш*, *ѝонеделник*), *ѓ* (*ѝрееска* м. *ѝреѓеска*), како и во извесни позиции гласот *ѝ*: членот за машки род: *мажо*, *чоeko*, *сѝоло* итн. (но само во еден дел од овие говори), потоа во групата *сѝѝ* на крајот од зборот: *жалос*, *радос*, *минос*, *завис*, *радос*, *сѝарос*, *чес*, како и во броевите на *-есеѝ* (*дванаесе*, *двaесе*, *ѝриесе*, *деведеесе*). Тука се задржуваме, меѓутоа, само на укажаните особености од вокализмот на овие говори.

Слоговното *p*. Независно од тоа дали е примарно или секундарно, односно дали е добиено од *ъ*, *ь* + *p* или од *p*+*ъ*, *ь* (т. е. *търт*, *търт*, или *трът*, *трът*), тоа минало низ стадиумот на *p*, кое потоа најчесто е заменето со *ър* (сп. *'rġa*, *'rġ*: схрв. *rġa*, *раж*, буг. *рѣжда*, *рѣж*). Испитувачите на овие говори (Облак, Велиќ и др.) истакнуваат дека вокалното *p* во нив се разликува од она на српските¹⁾ говори по тоа што се изговара со помал број треперења. При описот на овој глас проф. *Конески* исто така одбележува дека се образува со мал број треперења на јазикот²⁾. Не навлегувајќи во тоа во која мерка при извесни позиции во говорите го губи вокалниот карактер, што веќе само по себе зборува во прилог на неговиот *неинџензивен* изговор (во споредба со *p* од српските и др. говори), можеме да констатираме дека (по)малиот број треперења во случајов исто така укажува за карактерот на неговата артикулација, т. е. дека е *слаба*, *неинџензивна*. Ваквата артикулација е изгледа причина и за изговорот на *'p* во примери каде *ъ* било во силна позиција (сп. **рѣжъ*, рус. *рожь*, буг. *рѣж*, схрв. *раж*, но мак. *'рж=ърж*). Селишчев³⁾, меѓутоа, смета дека ваквото *p* е добиено по аналогија на она во примерите со *ър* (т. е. по примери од видот стсл. *гърло*, схрв. и мак. *грло*, буг. *гърло*, рус. *горло*). Во дел од македонските говори притоа се забележува извесно колебање и мешање на *ър* и *рѣ*, на пример: „*ѝрѣџен* и *ѝрѣџен*, *ѝрѣво* и *ѝрѣво* в речи одного и того же лица“ (таму, стр. 309), кое би требало да се објасни пак со аналогија, што е тешко за верување. Против таквото објаснување секако е и запишаниот од него пример „*ърѣш*“ во с. *Лешок* (стр. 306).

Лабилниот изговор на слоговното *p*, мислам, е главна причина за мешањето на *ър* и *рѣ*. Ваквата артикулација на *p*, меѓутоа, е особено изразена и достигнува крајна граница, на пример, во реканскиот говор, каде како последица на таквиот изговор на *p* дошло до вокализација на елементот пред него (минал во гласот *o* или *a*), со што неговиот самогласнички елемент е наполно изгубен, односно добиен е спојот *ор* или *ар*. Така, на пример, во говорот на *Жернаница* слоговното *p* во едно-сложни и двосложни зборови дало *ор*: „*вор* (врв), *ворон*, *горло*, *горѣи* — *горѣи*, *корѣи*, *корѣ*, *корвник*, *ѝорн*, *ѝорнои*, *ѝорѣи* — *ѝорѣи*, *ѝорчам*...“). Во поглед на рефлексот на *p* во другите слогови авторот додава:

„Во трисложните и повеќесложните зборови, како и во неакцентирана положба, пред *p* се слуша еден глас што варира меѓу темниот вокал (*ъ*) и вокалот *a*...“

Изговорот *ар* е најзабележителен во неакцентирана положба. На пример: *ѝзбаркаѣ* (: *боркаѣ*), *заварзаѣ* (: *ворзаѣ*), *ѝрѣварзаѣ*, *ка заварнеѝ*, *заваржам* (: *доржам*), *се накаркав* (: *коркаѣ*), *накармиѣ* (: *кормиѣ*), *ѝрѣкарѝи* (: *кориѝи*), *ѝбмарсно* (: *морсно*), *најмарсно*, *наѝарѣѝок* (: *ѝорѣѝи*), *ѝбскаржаѣ* (: *скоржаѣ*, *не варнеѝ*, *не ѝаргаѝи* (: *ѝоргни*), *ѝо гарло* ..., *ѝокарѣѝи* (: *корѣѝи*)...“ (таму, стр. 112—113).

¹⁾ *V. Oblak*, *Maced. Studien*, стр. 41; *A. Велиќ*, *Галички дијалекат*, стр. 112.

²⁾ Граматика на македонскиот литературен јазик, I, стр. 78.

³⁾ *Полог и его болгарское население*, стр. 306.

⁴⁾ *A. Поповски*, *Реканскиот говор*, стр. 11.

Одделни примери за губење на вокалниот елемент при *p* се забележуваат и во други говори. Литературниот јазик, како што знаеме, во поглед на слоговното *p* доста се разликува од овие говори. Елементот пред *p* во него се обележува со апостроф само во примери каде *p* се наоѓа во почетокот на зборот или по самогалска: *'p'ra*, *'p'ž*, *'p'kulec*; *na'p'ra*, *na'p'ra* и др. Во другите позиции овој темен елемент пред *p* не е толку изразен, поради што Правописот не го одбележува.

2) *Рефлексот за некогашното слоговно л*. Познато е дека рефлексот за овој глас се зема како една од цртите по кои се врши класификација на македонските говори, во кои истапува главно како *ол*, *џл*, *лџ* и *џ*. *Неинијензивнајта* артикулација во случајов најмногу е одразена секако при последниот рефлекс (*џ*), при кој дошло до наполно губење на гласот *л*. Ваквиот рефлекс е застапен пред сè во велешкиот говор, но познат им е и на дел од источномакедонските говори (штипскиот и др.), на пример:

џа (< *џла*), *џк*, *џна*, *џг(о)*, *џџ(ка)*, *џн*, *џза*, *џнце*, *џџник*; *кџне*, *мџзе* (*мџница*), *мџчи* и др.

Од друга страна, во дел од северозападните и североисточните говори *неинијензивнајта* артикулација при рефлексот за некогашното *л* во определена позиција довела до билабијален изговор на *л*, на пример: *воуќ* *воуна*, *поуќ(о)*, *коуќне*, *моуќе* итн.

3) *Затвореността на самогласкиите* во овие говори, која беше одбележена како нивна карактеристична црта, најмногу е изразена при вокалот *о*, послабо при *е* и само во одделни случаи при *а*. Задржувајќи се на јазикот од текстовите на галичкиот говор, Велиќ за почетните *о* и *е* истакнува: „Ти се гласови изговарају затворено са извесном тенденцијом ка дифтонгизацији: *џосли*, *џовек*, *џошла*, *многу*, *џоидеџи*, *џобро*, *џоџиџи*; *џно*, *џола* (али *џамола*), *џошо*, *џоџи*, *џома*, *џроџе* (али *џокроџе*) и сл. Чак се који пут чује глас који је врло близак гласу „у“, тако да би се могао забележити као у: *џума*, *џумичкајта*, *џуџе*, *џрузје*, *џируџиџи*, *џруџи* и сл. Има таквог изговора и код почетног *е*: *џелиџи*, *џечеџи*, *џел*, *џџбов*, *џрекол*, *џџена*, *џџенска*, *џџџи-џџи*, *џџџенка*, *џџџчање* и сл. И овде се који пут чује готово *и*: *џџџенка* и сл.“ (стр. 253). Дифтоншкиот карактер на акцентираното *о*, кое тука го коментира Велиќ, е одбележен од Григоров (кој е и приведен од него) и др., а најпрво од В. Облак^{б)}. Одделни примери за минување на *о* во *у* во овој говор се среќаваат и во самиот „Галички дијалекат“ (сп. *џужалџик* за *џоџдалџик*, *џужџџица* за *џоџџџица* ‘родилка’). Затворениот изговор на гласот *о* и неговото минување во *у* е секако црта својствена, општо земено, и на останатите западномакедонски говори, на пример: *џуџк*, *џуџалаџџи*, *џуџзнаџе* < кој знаџе (Тетовско), *џарџџџи* м. *џарџџџи* и др. Приближно ваков изговор на вокалот *о* познат им е навистина и на источномакедонските говори, но таму е предизвикан од подруги причини, главно под влијание на акцентираниот слог (*џоџа* > *џуџа*).

^{б)} Во „Maced. Studien“, стр. 34, од с. Обоки ги одбележува примерите: „*k^uoga*, *k^uoza*, *k^uorem*“.

Затворениот изговор на вокалот *e* и неговото преминување во *и* при овие говори има нешто поограничен карактер. Минувањето на глаголите од *e*-група во *и* во еден дел говори, покрај дејствувањето на извесна (но не неопходна) аналогија по примерите од *-и* група (сп.: *берииш, земииш, можиш, ќе њојдиш* итн.), треба секако да ѝ се припише на затвореноста на гласот *e* во нив, што се потврдува, впрочем, и од примери какви што се *клаинец, клаинче, потоа шиесе* (Тетовско) м. *шеесей, шелиграма* м. *шелеграма* и др. Самогласката *a* поради својата природа најмалку се поддава на стеснување (затворање) и преминување во друг глас (главно во самогласката *o*). Вакво преминување на *a* во *o* се забележува предимно во поархаичните говори (галичкиот, реканскиот и др.), на пример: *зно, зноей, но знаеме, зоек, јогойќа, оли* и др. Обратен случај на преминување (т. е. гласот *a* < *o*) познаваат главно пак истите говори, на пример: „*майќика* м. *мојќика, њанеалник* м. *њонеделик*“ и сл. Доста органичен карактер има, освен тоа, минувањето на *a* во *ъ* во примери од видот „*Съндре*“) и сл.

4) *Гласот у < o*. Карактеристично за западномакедонските говори и литературниот јазик е дека вокалот *o* во определени позиции, најчесто во соседството на лабијалот *m*, сонантите *л, р*, веларот *к* и во некои други случаи, минал во *у*. Природата на овие гласови укажува на тоа дека преминувањето на *o* во *у* тука е извршено врз база на засилената лабијализација, која во случајов придонесла за стеснувањето (затворањето) на гласот *o*, така што во краен резултат бил добиен гласот *у* (т. е. *o* > *o* > *у*). Лабијализацијата и понатамошното стеснување (затворање) на вокалот *o* и неговото преминување во *у*, меѓутоа, во крајна линија се предизвикани од карактеристичната за овие говори црта — *неинџензивнаиша* артикулација, која е основна причина за сите настанати промени во изговорот на гласот *o*. Минувањето на вокалот *o* во *у* настапува во следниве случаи:

а) Во позиција пред лабијалот *m*: При помошниот глагол *сум*, во броевите *седум* и *осум* и изведенките од нив (*седумнаесей, осумдесей* и сл.) кои, како што знаеме, првобитно гласеле *јесъм, сегъм, осъм* и по отпаѓањето на полугласката пред *m* се развила секундарна полугласка *ъ*, која потоа се вокализирала во *o*, а последново минало во *у* (т. е. минати се фазите *јесъм > съм > сом > сум; сегъм > сегъм > сегум > седум, осъм > осом > осум* (сп. рус. *семь, восемь*). Формите со *o* притоа сè уште се пазат во поархаичните говори (на пр. во реканскиот говор *сом, седом, осом*, покрај *седам, осам* и *седум, осум*).

б) Во позиција меѓу лабијали или веларен и лабијален консонант, т. е. меѓу гласови кои потпомагаат и придонесуваат да се развие лабијализиран изговор при *o*, што понатаму довело до неговото преминување во гласот *у*, на пример: *бумба, кумиџа, куманда, куманданџ, кумиџеј, кумџанија, кумунис(џ)* итн. Изговорот у место *o* во случајов е доста распространет, при што е карактеристичен главно за селскиот и воопшто за простонародниот говор. Одделни

⁶⁾ А. Попоски, таму.

примери со у место о сепак се среќаваат и во литературниот јазик, во кој се обично затврдени по различни патишта (сп. *басџун*, *лимун* и др.).

в) Во бројната група прилози на *-ум* < *-ом*, кои првобитно претставувале именки во инструментална форма, на пример:

(*к*) *вечерум*, *викум*, *видум*, *греум*, *грсџум*, *грбум*, *делум*, *мигум*, *молакум*, *ничкум*, *редум*, *свеџум*, *силум*, *скокум*, *часум* итн., спрема кои отпосле се направени и: *лекум*, *џросџум*; (*с*) *кришум*, *клекум* или *кличешкум*, *крадум* и *крадешкум*, *лежечкум*, *викаекум*, *одеекум*; *влечешкум*, *молчешкум*, *џрчешкум*, *шейнешкум*; *назадгазум*, *навидум*, *нагрешкум*, *назорум*, *оџскришум* итн.

Образувањата од овој вид немаат еднаква распространетост во народните говори. Како продуктивна категорија истапуваат главно последните, т. е. оние што се образувани од глаголска основа, и тоа во едни говори формите на *-екум*, а во други — формите на *-ешкум*. Во литературниот јазик ваквите образувања засега имаат главно ограничена распространетост.

г) Во позиција каде вокалот *о* стои во соседството на сонантот *р*, како и во други одделни примери:

Глигур (< *Глигор*), *докџур*, *дури*, *мирудџија*; предлогот *кун* м. *кон*, *уфицер*, *јозул*, м. *јазол*, *мозук* м. *мозок*; прилогот *уџише*, *енуш* м. *еднаш*; или: *Карџуш* м. *Карџош* и сл.

д) Во прилозите што свршуваат на *-у* (< *о*) при кои пред *-у* обично стојат веларите (*к*, *г*) или сонорен консонаат (*л*, *м*), кои, како и во примерите од погоре, придонесле да се развие лабијализиран изговор:

блиску и *близу*, *одблизу*, *далеку*, *оддалеку*, *колку*, *неколку*, *малку* и *малу*, *малумногу*, *наџаку*, *наџреку*, предлогот *џреку*, сврзникот *џуку* (првото *у* е добиено по асимилација на крајното, т. е. *џоко* > *џоку* > *џуку*), *џиџоџуку* и др.; но: *ниско*, *длабоко*, *високо*, *широко*, при кои завршокот *о* не минал во *у* веројатно под влијание на самогласката првиот слог (*и*, *а*) или на самогласката во слогот пред него (*и*, *о*); или: *бргу* и *брго*, *брго-брго* но *набргу*, *многу* или *млогу*; но: (*без*) *друго*, (*на*) *долго* – без преминување на *о* во *у*; или: *ваму*, *џаму*, *ваму-џаму*, *наџаму*, *онаму*, *џокму*, но: (*на*) *големо*, (*на*) *само*; или: *долу*, *надолу*, *нагоре-надолу*, (*на*) *околу*, *наџолу* и сл.

Од приведените примери се гледа дека преминувањето на *о* во *у* тука не е насекаде изведено, поради што може да се земе како незавршен процес односно процес кој при некои типови прилози не се извршил. Во одделни народни говори, како реканскиот и др., тој е во секој случај повеќе изразен и спроведен и во примери кои обично гласат со *о*, на пример: *аку*, *каку*, *џиџаку*, *џаку* (< *џиџо ако* — со извесна диференцијација на значењето), спрема кои гласот *у* го има и партикулата *аџу* и др.

5) *Елиџија* на вокалџише. Во поглед на карактерот и распространетоста на оваа појава во народните говори воопшто, проф. *Конески* истакнува: „Во народниот јазик е обична појава да се губи вокалот од

едносложните заменски форми, од негацијата *не*, морфемата *ќе*, сврзникот *да* — пред глагол што почнува со вокал. На пример: *в'искина, к'одиме, н'одиме* и сл. Во литературниот изговор вокалот во ваквите случаи се чува. . .“). Оваа појава не е целосно проучена, но сепак во западномакедонските говори најчесто настапува токму во приведените од проф. Конески позиции. Покрај нив, меѓутоа, таа настапува и при други едносложни и нешто поретко двосложни форми, на пример, при предлозите *ио, со*, негацијата *ни*, сврзникот *ако* и др., под услов да се најдат пред форма што почнува со вокал, но која може и да не биде глагол, на пример:

и'убоо (< *ио убаво*), *с'убаво* или *с'убоо*; *н'еген* (< *ни еген*); *ак'имаи* (< *ако имаи*) и др.

б) *Синкоја на вокалите*. Појавата *синкоја* во некои од овие говори е, општо земено, доста распространета, но во литературниот јазик речиси не наоѓа одраз. Најчесто настапува при вокалот *и* и нешто поретко при *е*. Испуштањето на гласот *и* внатре во зборот е карактеристично, на пример, за дел од положките и др. говори, при што настапува главно во примери со наставките *-ина* и *-ица*, односно при дериватите *-авина, -овина, -аница, -еница* и сл. На пример:

убајна, ѱолојна, смрекојна, ченца (< *иченица*); *кокошаница* (< *кокошаница*), *ржанца, ѱиганица; воденца* (< *воденица*), *лубенца, се-ченца, ѱојеница* итн.

Дериватите *-авица, -овица (-евица)* тука минуваат во *-ајца, -ојца (-ејца)*, т. е. имаме губење на интервјаклното *в* и минување на *и* во *ј*, на пример:

брадајца, красѱајца, лигајца, ногајца; ѱрејајца, лајајца, блујајца, жадајца, кајајца, кијајца, ѱијајца; или: суројца, удојца, јалојца; ласѱојче; Маркојца, Мѱиојца, Пејкојца, Блажејца, Пеѱрејца, Трѱејца и др.

Испуштањето на гласовите *е* и *и*, кое честопати станува заедно со согласката пред нив, во повеќето говори станува во примерот *десѱина* (< *десесѱина*), *зајсоице* (< *зајдисоице*); или *си ојле* м. *си огеле, си ошол* (< *си оѱишол*), *ојси*. . . , *ѱојке* м. *ѱовеќе, ѱојли* (Охридско) м. *ѱовели* и др. Доста изолирана појава претставуваат примери од видот *ѱојаја* (< *ѱојадија*), *дѱисѱи* (= *донесѱи*), *оке* (< *овање*). . . во реканскиот и др. говори, потоа примери од видот *дејка (дејче), несѱа*; или: *чек (чок)* м. *човек, гол* м. *ѓавол, ѱор* м. *ѱовар*; или: *з(г)рожио* м. *здравожио; брачеѱ* м. *браѱучед* и др.

7) *Испуштање на краен вокал или слог*. Губењето на краен вокал или слог во западномакедонските говори е доста ретка појава, траги од која претставуваат главно примери како што се: прилогот *кај* (< *каге*), кој со издиференцирана употреба е застапен напоредно со *каге, егнаиш* (< *еднажды*, сп. рус. *однажды*), *дваиш* (сп. рус. *дважды*), *ѱриш; најреж* (изг. *најреиш* < *на ѱрежде*). Ваквото испуштање на краен вокал или слог, освен тоа, најчесто се забележува при сврзниците со партикулата *ли*,

независно од тоа дали ќе се најде пред вокал или консонант, на пример: *ал* < *али* (сп. *ал' игеш* и *ал' к' игеш*), *гал* (< *гали*), *дил* (< *дили*), *ил* (< *или*), *нел'* (< *нели*), потоа во *гур* (< *гури*) и сл. Во реканскиот и некои други архаични говори губењето на краен слог, сепак, зело поголем замав, така што можат да се приведат и следниве примери:

ка < *како* („ка избистрена беше. . .“), *ке* и напоредно *кеге* (од која форма е и добиено *ке*), *заш* < *зашшо* (преку *зашо*, сп. *шо* м. *шшо*), *шшаку* (< *шшо ако* — но со издиференцирано значење), *шоку* < *шоку*, *шошамин* (во дел од другите говори гласи *шошамина*); или: *зе* = *зеде* и др.

Од сето изнесено за особеностите од вокализмот на западномакедонските говори, мислам, се гледа дека тие во голема мерка се обусловени од *неиниензивна* артикулација на разгледаните гласови. Меѓутоа, фактот дека таквата артикулација обично се пројавува во определена позиција на даден глас, недвосмислено зборува за тоа дека настанатите промени зависат и од други моменти, како што се соседството со други гласови, местото во зборот и сл. Со други зборови, тие се должат на повеќе фактори, кои се всушност испреплетени и зависни еден од друг. Но од друга страна, останува факт исто така дека кај настанатите промени од односните гласови, повеќе или помалку, секогаш е присутна нивната *неиниензивна* артикулација.

EINIGE BESONDERHEITEN IM VOKALISMUS DER WESTMAKEDONISCHEN MUNDARTEN

ZUSAMMENFASSUNG

Wie bekannt ist, unterscheiden sich die westmakedonischen von den übrigen Mundarten Makedoniens durch einige Besonderheiten von allem phonetischen Charakters. In unserem Artikel werden solche Besonderheiten der westmakedonischen Mundarten behandelt, die in gewisser Weise auch in der makedonischen Literatursprache vorkommen. Folgende Besonderheiten werden beschrieben: Abschwächung der Fähigkeit zur Silbenbildung bei den Sonanten *l* und *r*, Tendenz zur Schließung bei den Vokalen (zumeist bei *e* und *o*), Erscheinungen, die unter dem Namen Elision und Synkope der Vokale zusammengefasst werden, sowie der Ausfall des Endvokals oder der Endsilbe.

Die angeführten Erscheinungen haben meiner Meinung nach ihre Ursache in der schwachen Artikulation der betreffenden Laute. Die Schwache der Artikulation ist auch für andere Laute dieser Mundarten charakteristisch. Sie ist im allgemeinen die Ursache für den Ausfall von Lauten oder für andere ähnliche Erscheinungen (s. S. 450). Es ist eine gesicherte Tatsache, daß die schwache Artikulation gewöhnlich von der Stellung des Lautes abhängt, z. B. in welcher Nachbarschaft bzw. ob er im In- oder Auslaut steht. Die behandelten Veränderungen der Laute hängen also von verschiedenen Faktoren ab, die oftmals komplex auftreten. Voraussetzung für Veränderungen ist aber immer die schwache Artikulation.